

### ТКАЦЬКЕ РЕМЕСЛО БАТУРИНА XVII–XVIII СТ.

*У статті розглядається ткацьке ремесло батуринців. Автор розкриває економічні аспекти діяльності майстрів ткацької справи, відтворює специфіку їх роботи.*

**Ключові слова:** Батурина, ремесло, ткач.

Дослідження ремісничих осередків Чернігівщини було започатковано у кінці XVIII ст. А. Шафонським та М. Домонтовичем. У XIX ст. вони вивчалися О. Русовим. У XX ст. питанням ремісничих професій на Лівобережжі займалися О. Компан, С. Лисенко, Н. Лебедева, Г. Курилович, В. Борисенко та ін. Ми зупинимось на ткацькому ремеслі батуринців у XVII–XVIII ст., спробуємо розкрити економічні аспекти їх діяльності, відтворити специфіку роботи майстрів-ткачів.

Ткацтво – одне із найдавніших і найважливіших ремесел українського народу. Воно належить до найбільш поширених видів господарської діяльності й народного мистецтва, яке має багатовікову історію і глибокі традиції. Глибоке коріння мають і заняття батуринців ткацтвом. Археологічний матеріал дає привід говорити про значний розвиток ткацтва на досліджуваній території з найдавніших часів. Це підтверджують також і дані розкопок ранньослов'янського періоду [1, с. 3]. Активний розвиток цього ремесла був обумовлений наявністю сировини та потребами населення у тканинах для вбрання, оздоблення житла та використання в господарських цілях. Батурина, починаючи з 1669 р., був центром Лівобережної України, гетьманською резиденцією. Відповідно, тут проживала урядова старшина та гетьман, що формувало попит на продукцію майстрів-ткачів.

Перші згадки про майстрів ткацького ремесла у Батурині були зафіксовані у переписі місцевого населення за 1666 р. [2, с. 43–67]. Згідно перепису серед міських ремісників ткачів налічувалось 3 двори [2, с. 43–67]. За гетьманування І. Мазепи кількість майстрів-ткачів помітно збільшується. У переписі населення за 1726 р. ми зустрічаємо ткацький цех, що налічував вже 12 дворів [3, с. 258].

З перепису населення та земельних угідь Батурина за 1750 р. дізнаємось про 13 дворів з цехмістром Іваном Оробеєм [2, с. 146], проте «Опис Батурина з переписом населення, що відійшли до К. Розумовського» за 1760 рік фіксує лише 4 двори майстрів-ткачів Тимофія Сергієнка, Федора Якимова, Кирика Острозького та Козьми Санбулата, розташовані по вулицях «Корнеевка» та «Береговая». Там же вказано місце знаходження цехового будинку ткачів «на улице Корнеевка двор Тимофея Сергиенка» [4, с. 41–60].

У Генеральному описі Лівобережної України за 1767–1768 рр. подаються більш детальні відомості про майстрів-ткачів та їх місця проживання. Всього зафіксовано 10 дворів ткачів по вулицях Горбанівка, Берегова, Гонча-

рівка, Млинова. Всі ремісники, як засвідчує джерело, були «в цех ткацкий записаны» [5, арк. 62зв. – 783]. На початку XIX ст. у зв'язку з відкриттям К. Розумовським суконної мунуфактури ткацьке ремесло стало заняттям поодиноким і нерегулярним [6, с. 409].

Уявлення про заняття батуринців ткацтвом дає аналіз походження прізвищ населення міста, адже, як зазначає дослідник Ю. Редько, значна частина прізвищ у зазначений період була пов'язана саме з родом занять людини і походила від назви її професії [7, с. 34]. Так, у переписах населення Батурина за 1666, 1750, 1760 роки та Генеральному описі Лівобережної України 1767–1768 рр. зустрічаємо такі розповсюджені прізвища батуринців, як Ткач та Ткаченко [2, с. 43–67; с. 139–154; с. 41–60; 5, арк. 62–801].

Ткацькою справою займалися в основному чоловіки; іноді по смерті чоловіка цим продовжувала займатись дружина [8, с. 120; 5, арк. 632зв., арк. 782зв.]. Щоб стати членом ткацького цеху, ремісник мав внести до цехової скриньки 3 копи грошей, два фунти воску і ладану, 2 гранці горілки, 4 шаги і півдіжки пива [9, с. 260]. Робота цехових майстрів, задіяних у ткацькому виробництві, займала період «от Покровы до Троицы», позацехових – «от Рождества до Пасхи». Працювали ремісники до 12 годин на добу в літній день і 8 годин взимку [8, с. 123].

Основною сировиною, що використовувалась в ткацькому виробництві, були луб'яні культури (коноплі, льон) та овеча вовна. Сировину ткачі вирощували як самостійно, так і закуповували у населення [9, с. 121].

Час збирання льону та конопель припадав на серпень. Після збору сировина проходила первинну обробку у вигляді наступних процедур: мочіння, сушіння, м'яття. Перед прядінням льон чи коноплю обдирали та чесали на дерев'яному гребні, отримуючи чисте й рівне волокно [10, с. 46].

Постриг овець проводився двічі на рік – навесні та восени. Як зазначає дослідниця Н. Лебедева, цю роботу виконували жінки. Пострижену шерсть обов'язково мили. Наступним етапом технологічного процесу було прядіння. Після цього пряжу снували, тобто перемотували необхідну для основи кількість ниток з котушок на один великий вал. Далі переходили до ткання полотна на ткацькому станку. Полотно відбілювали, використовуючи курячий послід або попел лози чи берези [11, с. 482].

Фарбували полотно за допомогою природних барвників. Чорний колір одержували з відвару вільхової або дубової кори та кореня кінського щавлю, жовтий – з цибулинних лушпайок або гречаної полови, синій – з рослини під назвою вайда красильна, зелений – зі споришу, листя берези, дубової кори, червоний – із перестиглих ягід жостеру, материнки та листя дикої яблуні. Усі барвники для стійкості закріплювали природними кислотами – оцтом або овечими розсолами, сироваткою, а також сіллю [12, с. 200].

Двохнитним способом ткали полотно для виготовлення одягу. При виготовленні декоративних тканин, рушників, скатертин, ряден, килимів, ковдр, наволочок тощо використовувалась чотирихнитна техніка. Тканина при-



Зразки тканини, зібрані графинею Мнішек у 1784 р. (ЦДАК України, ф. 250, оп. 1, спр. 157)

цьому виходила у вигляді ромбів або ялини. Для виготовлення верхнього одягу ткали сукно із вовни. Іноді змішували лляні і вовняні нитки. Ткали в чотири нитки з узором косих смуг [11, с. 509].

Із заснуванням цехів техніка виробництва тканин значно удосконалюється. Сукно стало виготовлятися при допомозі фолюшів – великих ступ для збивання, що ставилися на водяних млинах. З перепису населення 1666 р. дізнаємося: «... дак городу Батурина на реке Сейм гребля на первой гребле млин о трех колесах хлебомельных да валюшня... другая гребля, а на гребле млин, а в нем три колеса хлебомельных да валюша.... [2, с. 70].

У другій половині XVIII ст. верстат коштував близько 2 руб., начиння, що включало різноманітні гребені, вертена, м'ялки тощо – близько 1 руб. [13, с. 371].

Часто майстри використовували працю учнів, яких брали на навчання з 15-річного віку. Навчання, що тривало близько 4 місяці, було платним і сплачувалося роботою учня [8, с. 123].

Дослідник О. Русов наводить деякі статистичні дані другої половини XVIII ст., пов'язані з ткацьким виробництвом: в рік ткач мав прибуток у розмірі 45 руб. (близько 25 копійок щодня), полотно продавав за 10–15 коп. за аршин, сукно під верхній одяг – від 5 руб. за аршин (71,12 см) [14, с. 258–259], скатертини, вовняні, здебільшого узорно-ткані вироби – від 8 коп., пояси – по копійці. Також оплата могла проводитись і певною кількістю продуктів (борошном, салом, олією тощо) [8, с. 123].

Держава приділяла велику увагу розвитку ткацького ремесла, адже великим замовником на сукно та полотно виступало воєнне відомство. З місцевого сукна та по-

лотна шили одяг для компанійців та сердюків, чисельність яких на початку XVIII ст. постійно збільшувалась. Кожен городовий козак також мав самостійно собі справляти барву із полотна та сукна місцевого виробництва. Логічно, що полотняне виробництво наприкінці XVII – на початку XVIII ст. стало зосереджуватися у руках гетьмана та козацької старшини [9, с. 123–124].

Отже, ткацтво – традиційне ремесло, що сягало корінням углиб століть і являло собою мистецтво виготовлення полотна різного призначення і виду. В наш час ручне виготовлення полотна чи сукна майже зникло, витіснене промисловим виробництвом, у якому застосовуються механізовані верстати і операційні лінії.

Опрацьовані нами історичні джерела дозволяють підтвердити існування на території Батурина ткацького виробництва та дають уяву про специфіку роботи його майстрів.

#### ПОСИЛАННЯ

1. Саєнко Н. Зародження ткацтва на Посеймі'ї // Слово гетьманської столиці. – 2012. – № 5 (34). – С. 3.
2. Батурина: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів / Ред.: О.Б. Коваленко та ін. – Чернігів, 2009. – С. 786 с.
3. Лазаревський О. Описание старой Малороссии. – К., 1893. – Т. 2. – 559 с.
4. Дегтярьов С. Маловідомий опис м. Батурина 1760 р. // Сумський історико-архівний журнал. – Суми, 2010. – № VIII–IX. – С. 32–66.
5. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 57, оп. 1, спр. 55, 1034 арк.
6. Коваленко О., Тарасенко О. Батуринська старовина в історико-краєзнавчих працях архієпископа Філарета (Гумілевського) // Батуринська старовина: Збірник наукових праць, посвячених 300-літтю Батуринської трагедії. – К., 2008. – С. 479
7. Редько Ю. Сучасні українські прізвища. – К., 1966. – 217 с.
8. Лисенко С. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии. – Полтава: Издание Полтавского губернского земства, 1904 – 194 с.
9. Борисенко В. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1986. – 263 с.

10. Курилович Г. Способы и знарядья обработки льону в белорус (кін. XIX – поч. XX ст.) // Народна творчість та етнографія. – К., 1976. – № 5. – С. 44–49.

11. Лебедева Н. Прядение и ткачество восточных славян в XIX – начале XX в. // Восточнославянский этнографический сборник. М., 1956. – Т. 31. – С. 460–540.

12. Полісся. Матеріальна культура / Ред.: В.К. Бондарчик та ін. – Київ, 1988 – 448 с.

13. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – СПб., 1865. – 796 с.

14. Русов А. Описание Черниговской губернии. – Чернигов, 1899. – Т. 2. – 400 с.

**Хармак М.Н. Ткацкое ремесло Батурина XVII–XVIII ст.**  
*В статье рассматривается ткацкое ремесло батуриинцев. Автор раскрывает экономические аспекты деятельности мастеров ткацкого дела, воспроизводит специфику их работы.*

**Ключевые слова:** Батурина, ремесло, ткач.

**Kharmak M.M. Weaving craft of Baturyn XVII-XVIII century**  
*In the article the weaving craft of Baturyn is considered. The author reveals the economic aspects of the masters weaving business, reflects the specificity of their work.*

**Key words:** Baturyn, craft weaver.

22.02.2017 р.

J

УДК 908 (477)= 161.2

**А.В. Карась**

## ПІДЗЕМНИЙ ХІД КРОЛЕВЕЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ

*На основі археологічних та архітектурних досліджень розглядається проблема формування та становлення Кролевецької фортеці ранньомодерного часу. Виокремлюється питання дослідження підземного ходу Кролевецької фортеці XVII–XVIII ст.*

**Ключові слова:** історія, археологічні дослідження, Кролевецька фортеця, підземний хід.

Початок XVII ст. позначився загостренням взаємовідносин Московії та Речі Посполитої. Після Деулінського перемиря 1618 р. землі Чернігово-Сіверщини підпорядковуються польській короні, що зумовлює облаштування на цій території прикордонних фортечних укріплень, адже регіон стає ареною бойових дій. Тому поява у цей період нових укріплених поселень була обумовлена геополітичною ситуацією. Оборонні споруди стали життєвою необхідністю XVII ст., яке історики називають століттям воєн.

З огляду на малодосліджуваність цього періоду в зазначеному регіоні виокремлена проблема є актуальною та своєчасною. Автор ставить за мету на основі нововиявленої джерельної бази дослідити формування та становлення Кролевецької фортеці з її системою підземних ходів та залучити до наукового обігу новітні історичні дані.

Історія фортець малих провінційних містечок, заснованих у XVII ст., приречена на загадковість та таємничість. Причина цього – мала кількість письмових, графічних та археологічних джерел. Ще менше відомо про секретні підземні ходи, які були обов'язковою складовою влаштування великих фортець.

У цей час при заснуванні поселення звертали увагу на оборонне положення майбутньої фортеці. Як пра-

вило, вони розташовувалися на островах, півостровах, серед боліт і озер [12, с. 178]. Підвищене до 15 м лівобережне плато р. Свидні давало добрі військово-топографічні умови для облаштування фортеці на кордоні з Московським царством [4, с. 345]. Першу писемну згадку про Кролевецьку фортецю можна віднести до 1644 р., коли король Речі Посполитої надав місту магдебургське право та наказав побудувати укріплення і назвати його Кролевцем [28, с. 392].

На картах майже до кінця XVIII ст. місто позначалося як Королевець. У 1862 р. М. Любарський зазначав: «Местное предание говорит, что один из королей польских, возведенное им земляное укрепление наименовал Королевским замком, от которого вероятно и город назван Кролевцем» [15, с. 174]. Перераховуючи назви мікрорайонів міста, він писав, що Замковище – це місцевість, де знаходився «королевецкий замок» [15, с. 175]. Пізніше, у 1914 р., історик Олександр Гур'єв, використовуючи цей матеріал, знову згадує, що Замковище отримало свою назву від того, що за переказом тут стояв «королевский замок» [7, с. 7]. Можливо, спираючись саме на цей запис, сучасний дослідник фортифікаційних споруд Сумщини Євген Осадчий у своїй монографії позначає на карті Замковище як первісне перебування фортеці [19, с. 267, мал. 27].

Археологи Лариса Белінська у 2000 р. та Лариса Виногородська у 2016 р., провівши археологічні розвідки на Замковищі (вул. Замковище), не виявили там культурного шару XVII ст., проте версію про можливість заснування на цьому місці фортеці не заперечили. Згодом її могли перенести у відомі нам межі, позначені на карті 1784 р. (перше відоме нам зображення фортеці).

Якщо на Замковищі не було фортеці XVII ст., то цей факт стає ще цікавішим, адже можна припустити, що тут могло існувати укріплення ще з часів Русі. Щільність населення в ті часи була досить високою, тому археологи не відкидають таку гіпотезу. «Півострів», що в народі називається «Замковище» і має зручне географічне положення, безперечно міг служити місцем заснування давньоруського поселення. З трьох сторін його оточують низини з річкою та струмком. Як приклад, у 2007–2008 рр. під час археологічних розкопок Конотопської фортеці XVII ст. були виявлені речі давньоруських часів [3, с. 8–13, 15, 19, 20], а щорічні дослідження Батурина дали підстави для тверджень, що місто було засновано на початку XII ст. [9, с. 57–65].

Дослідник архітектури Лівобережжя В. Вечерський також висловлює припущення, що первісні укріплення Кролевця могли бути на Замковищі, на вузькому мису, витягнутому з півночі на південь, а пізніше, коли місто зросло (до 1654 р.) і постала проблема розширення, його почали будувати північніше на рівному плато як загальноміську фортецю. Згодом вона придбала риси неправильного чотирикутника з непрямолінійними сторонами, з трьома в'їздами. Оборонним фортифікаційним обладнанням стали, як і в навколишніх фортецях, рів, земляний вал та частокол [4, с. 345]. Зокрема, у Путивлі, що в 50 км від